

Osmanlı Devleti'nin Güç Kaybetmeye Başladığı Dönemlerde Şark Meselesi

Nural Savcı¹

Öz

Bugünkü mantığımızla dillendirdiğimiz millet kavramı ve bu kavramın oluşumuna etki eden faktörler arasında psiko-sosyal nedenler, ötekini yaratmadaki başarı ve bu başarı doğrultusunda geliştirilen ve devam ettirilen stratejiler başat rol oynamaktadır. Batı toplumunun kendini tanımladığı kimlik, ötekini yaratmadaki başarısıdır. Bu başarıda doğu-batı karşıtlığını oluşturan mental yapının tarihsel arka planında Avrupa Hunları, ilerleyen dönemlerde de Müslüman Türkler gelmektedir. Bir on dokuzuncu yüzyıl argümanı olan Şark Meselesi birçok görüşe göre sadece o döneme ait bir argüman olmayıp, menşei itibariyle çok daha eski tarihlere indirilebilmektedir.

Avrupa'lar gittikçe güçlendikleri dönemlerde, emperyal politikalarını yaşayıp, yaşatabilecekleri Osmanlı coğrafyasını, hegemonik güçlerini idame ettirebildikleri bir bölgeye dönüştürmeyi hedeflemişlerdir. İlk kez 1815 Viyan Kongresinde yer alan Şark Meselesi kapsamında Osmanlı devletinin parçalanarak tasfiye edilmesi süreci gündeme gelmiş ve bu gündem kapsamında, Osmanlı Millet sistemi içinde yer alan azınlıklar bağımsızlık talepleriyle manipüle edilerek Osmanlı devletinin parçalanmasına hız veren çalışmalara destek vermişlerdir. Osmanlı Devleti ise, "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı" olarak nitelendirilen bu kaotik durumu bir dizi reformist politikalarla en az hasarla atlattırma çalışmasına rağmen, büyük toprak kayıplarının ve devletin tasfiye edilmesi sürecinin önüne geçememiştir.

Meselenin, farklı versiyonları ile günümüzde de devam ettiği ve Avrupalılar nezdinde kapanmadığına dair yaygın bir kanaat mevcut olup, bu çalışmada konuya daha yakından ışık tutulmaya gayret gösterilmiştir. Çalışma kuşkusuz ki konu ile ilgili söylenen son söz olmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Güç, Şark Meselesi

1 Dr., nuralsavci@gmail.com

Abstract

Among the concept of nation, which we express with our current logic, and the factors affecting the formation of this concept, psycho-social reasons, success in creating the other, and strategies developed and maintained in line with this success play a major role. Identity, which Western society defines itself, is its success in creating the other. In this success, the European Huns are in the historical background of the mental structure, which constitutes the east-west contrast, and in the following periods, the Muslim Turks come. According to many opinions, The Eastern Question, which is a nineteenth century argument, is not only an argument from that period, but it can be reduced to much older dates about its origin.

As Europeans became stronger in the following periods, they aimed to transform the Ottoman geography, where they could keep alive and sustain their imperial policies, into a region where they could maintain their hegemonic power. For the first time in the 1815 Vienna Congress, the disintegration on process of the Ottoman Empire was brought to the agenda within the scope of the Eastern Question and within the scope of this agenda, the minorities in the Ottoman Nations system were manipulated with the demands of independence and this supported the effort that accelerated the disintegration of the Ottoman State. The Ottoman Empire, on the other hand, tried to overcome this chaotic situation, which was described as the "Longest Century of the Empire", with the least damage through a series of reformist policies, but could not prevent the losses of big land and the liquidation process of the state.

There is a widespread belief that the issue is still continuing with different versions and that it has not been closed before the Europeans. In this study, an effort has been made to shed more light on the subject. The study will certainly not be the last word on the subject.

Keywords: Ottoman State, Power, Oriental Issue

Giriş

Sosyal psikoloji alanındaki otokinetik yanılı deneyi ile bilim dünyasında tanınan Muzaffer Sherif, ferdi şartların bir süre sonra grup standardına dönüştüğü yönündeki çalışması ile grup normlarının da bir süre sonra grup standardına dönüştüğünü ve böylelikle grup normlarının meydana geldiğini bilimsel olarak ispatlamıştır. Bizler de Muzaffer Sherif tarafından gerçekleştirilen bu çalışmayı toplumsal belleğin oluşumuna uyarlayabiliriz. Her toplumun kendine has inançları, meselelere bakış açıları, hayat tarzları farklılık arz etmektedir. Aynı ortak seciyeye sahip olan gruplar millet olma bilincine erişmiş olan topluluklardır ve bu topluluklar aynı grup normlarının etrafında kümelenmişlerdir.

Otokinetik Yanılı deneyi ile grup normlarının gelişimi açıklanabilir. Toplumsal normlarında aynı gruba mensup olanlar tarafından işlevsel hale getirilmekte olduğu sosyal bir realitedir.

Avrupa milletlerini bir arada tutan, aynı ortak değerler etrafında kenetlenmelerine sebep olan "ötekini" yaratmadaki başarılarıdır. Avrupalı kimliğin oluşumunda

Türk imgesinden dolayımılarak oluşan “öteki” kavramı başarıyla yaratılmış ve bu kötü Türk imgesi Avrupa’nın geçmişten günümüze kadar taşıdığı bir kavrama dönüşmüştür.

Modern psikolojide psikanalitik kavramlaştırmaya göre “yansıtımlı özdeşim teorisi” * (*Melanie Klein’in ilk ortaya koyduğu psikanalitik kavramlaştırmaya göre, insan yavrusunun henüz yaşamının ilk aylarında yaşadığı güçlüklerle baş edebilmek için geliştirdiği savunma mekanizmalarından biridir. Bebek içindeki saldırganlık içgüdüsünün yıkıcı etkisinden kurtulmak ve hayatta kalmak için henüz bütünleşmemiş bir durumda olan olumsuz zihinsel temsillerini dışarıya yansıtır. Onları sanki dışarıdan geliyor gibi yaşar. İnsan yansıtma ile içindeki kötülüğü dışarıya yansıtır. “kötü olan ben değilim o” yanılımasıyla bundan kurtulmaya çalışır. Karşısındakine de yansıttığı kötü materyale uygun birisiymiş gibi davranmaya başlar, böylece onu da yansıttığı bu kimliği kabule zorlar, çoğu kerede kabul ettirir. Suçluluk duygusu hissederken bir an önce bebeğini beslemek için can atan annenin bu davranışında bebekten gelen yanılımalarında payı büyüktür. Klein sonrası teorisyenlerin bu teoriden yola çıkarak yansıtımlı özdeşimi, her türlü insan ilişkisinde ve büyük grupların kimlik oluşumları ve birbirleri ile olan ilişkilerimde de geçerli olduğunu öne sürmelerinin nedeni, içimizdeki olumsuzlukların yükünden kurtulmak, kendimizde daha pürü pak bir kimlik oluşturmak için bunları karşımızdakine yükleme çabamızın kökenlerinin buraya dayandığını görmeleridir.*)

Gerçekten de bir büyük grup olarak ulusların oluşum ve gelişim sürecinde “yansıtımlı özdeşim” önemli bir işlev görür. Bizlik duygusunun kurulması, tek yumruk olunması ve ülküleştirilmiş özellikler etrafında toplanabilmesi için toplumun içindeki kötülüğü dışarıya yansıtması ve dışarıda bir düşman bir kötü yaratması gerekir.” (Göka ve diğerleri, 2005: 8) Bu teoriyi Avrupalıların ruh haline uyarlayacak olursak Roma imparatorluğunun kuruluşuna kadar giden uzun zamanlar boyunca kendi birliğini sağlayamayan, iç savaşlar ile çalkalanan Avrupa’yı bu süreçte yalnızca yabancı düşmanlığı ayakta tutmuştur. İlerleyen dönemlerde Avrupalılar için Hıristiyanlık birleştirici unsurlar arasında yer almış ve Hıristiyanlık dışı unsurlarda artık bu şekillenmede etkin bir rol oynamaya başlamıştır.

Yansıtımlı özdeşim teorisini Avrupalılar açısından ele aldığımızda, hun saldırıları ile başlayan birliktelik ruhuna, Müslüman imgesinin de eklenmesiyle yaratılan öteki, Müslüman –Türk ile özdeş kavramlar haline gelmiştir. Bugüne kadar uzanan süreç boyunca Avrupa kimliği için varoluşunu tanımlayacağı, kendisindeki her türlü huzursuzluk verici özeliği yansıtılabileceği, aktarabileceği, gönderebileceği bir psikolojik rezervuar işlevi görecektir. Avrupalı kendi kimliğini oluşturabilmek için kendisindeki tüm olumsuz nitelikleri Türk imgesinin üzerine boca ederek, kendisini olumsuzluklardan arındıracak ve Türk gerçekliğini kendi yansıttığı bu olumsuz materyallerle karıştırarak algılayacaktır. (Göka ve diğerleri, 2005: 9)

Tüm bu kavramlar doğrultusunda, insan davranışlarının toplumsal normlara dönüşmesinde, hafızalarda yer eden olayların, algıların etkilerini batı toplumu ve o toplumun Şark Meselesi kavramı ile de ilintilenen, kendi kimliğinin oluşumunda

ket etmektedir. Oryantalizm kapsamında yapılan çalışmalarda böylesi bir keyfîlik fazlasıyla bulunmaktadır. Zihin tarafından yapılan belli ayırımlar nesnel sanılsa da aslında ayırımların çoğu kurmaca nitelikte olabilir. Dolayısıyla nesnel gibi gözüken fakat nesnellik dışı olan yollarla kendisinden olmayı ötekileştirme durumu söz konusudur. Barbar diye nitelendirilen ötekileştirilmişlerin bu durumu kabul edip etmesi çok da önem teşkil etmemektedir. Ötekileştirme yapılırken özellikle ötekine yönelik varsayımlar, çağrışımlar, kurmacalar ve söylemler oluşturulmaktadır. Tarih yazınları da batının üstünlüğünü vurgular şekilde söylemseldir. Bu söylem içerisinde Doğu'nun batıya sızan bir tehlike olduğu da vurgulanarak doğuya karşı yapılacak faaliyetlerin meşruluğu sağlanmaya çalışılmıştır." (İplikçi, 2017)

Doğunun batıya sızan tehlike olarak görülmesi ve genellikle Türklerin batıya girmesi ile Şark meselesi olarak adlandırılan kavramın oryantalizm ile resmi olarak aynı zamanlarda devreye sokulması acaba bir tesadüf mü? Doğu-batı çatışmasının menşei hakkında etraflıca bilgiler edindikçe Avrupalıların "Şark meselesi" olarak adlandırdıkları oluşumun, aslında tarihsellikte aynı ölçekte değerlendirilmesi gereken bir mevzuu olduğu düşünülebilir. Rus tarihçisi Soloviyef'e göre şark meselesi zaman ve mekan sınırlarını aşan, insanla ilgili olmaksızın tabii olarak ortaya çıkan bir meselesidir. Yine Borjva, Şark meselesini zaman ve mekândan çok geniş tutmuştur. O Şark meselesini Ortaçağın başlangıcından itibaren Hıristiyan kavimler ile Hıristiyan olmayan kavimlerin çarpılmaları şeklinde kabul etmektedir. (Kardağ, 2005: 11) İlk kez 1815 Viyana Kongresinde Rus Çarı tarafından ifade edilen bu kavram geçmişte ve günümüzde tartışılmaya yazılmaya devam eden konuların başında gelmektedir.

Sosyal bilimler yoruma açık bilimler olup zaman zaman farklı görüşlerde karşılaşabilmektedir. Yusuf Akçura'da "tarihi meseleler, tarihi olaylar muhtelif yazarlar tarafından muhtelif zaman ve mekânda farklı bakış açıları ile tarif edilirler. Şark Meselesinin tarifi, şimdiye kadar tek bir şekilde tarif edilmemiştir. Fakat hemen hepsinin esas noktalarında benzerlikler vardır. (Akçura, 1913)

Şark meselesi konusunda en çok başvurulan çalışmalardan birisi de Eduard Driault olup Yusuf Akçura'nın onun görüşlerine sıkça yer verdiğini görmekteyiz. Şöyle ki, "Şark meselesinin yazarı E. Driault, meselesinin kökeninin hemen hemen Nuh Tufanına kadar çıkarırsa da meselenin ilk çağlarına o kadar ehemmiyet vermez. Driault'a göre meselenin mahiyeti ehl-i İslam ile gayr-i Müslimlerin kavgasıdır. Yani meseleyi bu kavgaya irca eder. Driault'un fikrini şöyle tabir edebiliriz. Şark meselesi Sultan Mehmet'in İstanbul'a ayak basması ile değil, Nebi Muhammed'in dünyaya ayak basmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu cihetle şark meselesi İslam meselesi demektir." (Akçura, 1913)

Yine Yusuf Akçura'nın E. Driault'dan alıntılıdığı ifade ile "büyük İskender, Batı Akdeniz ve sahra, doğu İndus Nehri olan bir memlekete yani Avrupa'nın Hindistan'a giden yoluna sahip olmuştu. Ondan sonra Romalılar nadiren Dicle Nehrine yaklaşabildiler. İran mevcudiyetini korudu. Daha sonra 7. ve 8. asırlarda Arap İmparatorluğu (daha doğrusu İslam İmparatorluğu) Akdeniz'den İndus'a kadar tevessül etti. ve güneyinden biraz genişlemek üzere İskender İmparatorluğu-

la örtüştü. Daha sonra 12. asırdan 15. asra kadar barbar istilaları Avrupa ve batı Asya'ya yayılıp oturdu. Batı Asya yine kavimler göçü ile çalkalandı. Cengiz ve Timur'un saltanatları Küçük Asya'dan Ganj'a kadar yayıldı. İstanbul Şark'tan ve uzak doğudan gelenlere mukabil Avrupa'nın son kalesi idi. Müstevlilerin son bir dalgası onu da, Hıristiyanlığın İslam'a karşı kurulmuş seddini de yıktı. Devlet-i Osmaniyye dört asırdan fazla şarki Avrupa ve garbi Asya'da Tuna'dan Acem Körfezine (İran Körfezi) kadar hakim kaldı. Lakin Osmanlı Türklerinin faaliyeti fethedilmiş ülkeye derin köklersalıvermemiştir. 17. asırdan itibaren Devlet-i Osmaniyye zayıfladı, hudutları geriye çekildi; kurumuş bir meyve gibi usaresini kaybetti, buruştu. İslam'ın Avrupa ve Asya'da ricati şark meselesini doğurdu. Şark meselesinin tarihi İslam milletlerine komşu milletlerin, İslam milletleri zararına gelişmeleri ve ilerlemeleri tarihidir. Bu cihetle şark meselesi dini niteliklere haizdir." (Akçura, 1913)

E Driault "şark meselesini İslam-Hıristiyan mücadelesi olarak yorumlarken, İngiltere Harbiye Nazırı Lord Kitchener'in "Türkleri dünya haritasından silinceye kadar harbe devam edeceğiz" sözünün ifade ettiği anlam, şark meselesinin bir ırk şark meselesi ve emperyalistlerin Türk politikası meselesi" (Yalçın, 2015) olduğuna işaret etmektedir.

Hıristiyanlar ile Türkler karşı karşıya geldiklerinde din faktörü Avrupalılar için birleştirici unsur olmuştur. Salah Sonyelde Avrupalıların bu ruh halini şu cümlelerle ortaya koymaktadır."Hıristiyan batının ruhani ve sivil önderleri Türkleri, Hıristiyanlığı reddettikleri, yeniden şahlanan yabancı bir dine (Müslümanlık) katıldıkları ve Hıristiyan batının mücevheri olan İstanbul'u ele geçirerek, yıpranmış ve çürük Ortodoks Hıristiyan Bizans imparatorluğuna son darbeyi vurdukları için onları asla affetmemişlerdir." (Sonyel, 1986: 447)

Yine çağdaş araştırmacılar tarafından pek ilgi çekmesede Albert Sorel'in 18. asırda "Mesele-i Şarkıyye ve Kaynarca Muahedesi" adlı kitabının önsözünde "Türkler Avrupa'ya ayak bastığı günden beri Şark meselsi zuhur etti" ifadesinin dışında pek dikkate alınmasa da "Şark meselesinin Avrupa'lı büyük güçlerin çıkar-çatışma paradoksu ekseninde hangi şartlarda doğduğunu izah etmektedir. Albert Sorel, Türk düşmanlığının temelinde kıskançlık, haçlı ruhu gibi duyguların yattığına işaret etmektedir."Türkler Avrupa'da görünür görünmez ortaya bir Şark meselesi çıktı. Papaların ve küçük küçük zorbalıların idaresine kendisini rahatça teslim etmiş, şarabını içip uyuklayan Avrupa'nın kapısından içeri giren bu dipdiri, erkek güzeli insanlar; yepyeni bir nizam içinde akıp gelen, başarılı muazzam kuvvetler, o zaman ki Avrupa'nın örümcekli ve bulanık kafasında şok tesiri yaparak onda şifa bulmaz bir dehşet hastalığı doğurmuştur. Türklerin uyuklayan Avrupa'nın afyonunu patlatması hadisesi öylesine derin bir tesir yapmıştır ki; aradan yedi asır gelip geçmiş olmasına ve bir gün eski dipdiri delikanlının, hasta adam şekline sokulmasına rağmen, Avrupa'nın yirminci batın torunları dahi bu Türk hastalığından; Türk şokundan tamamen şifa bulamamıştır." (Sorel, 1911)

Batıda bu konuda en bilindik isimlerin ardından bizim aydınlarımızın bu konu ile ilgilidüşüncelerini özellikle 19. asır Türk düşünce dünyasının önemli ismi Namık

Kemal'in yazdığı birçok makalede bu konuya değindiğini görmekteyiz. Osmanlı Devletinin sorunlarına bu sorun çerçevesinde değinerek azımsanmayacak ölçüde makale yazmıştır. N Kemal'e göre Şark meselesi"İki, asırdan beri yanardağlar gibi hiç ummadığı bir zamanda ateşengiz-i galeyan olarak zelzele-i sadametiyle-ruy-ıarzın şeklini taşıyır etmesinden korkulan devahir-i siyasetin adı" (Gümüş, 2010) olarak tanımlanır. Ona göre Küçük kaynarca Antlaşmasından sonra bu mesele doğmuştur. Onun Şark Meselesini K: Kaynarca'ya dayandırması meselenin sadece siyasi olmayıp, dini bir mesele olduğunu göstermektedir. Çünkü Rusya Osmanlı tebaası olan Ortodoks Hıristiyanları himaye etme kararı almıştır.

Günüm araştırmacılarından Sadettin Gömeç'te "umumiyetle 19. yy başına konulan bu mesele hususunda birtakım tarihçiler daha erken devirlere kadar gitmektedirler ki, bunda da haklı tarafları vardır. Belki isim olarak geç bir zamanda ortaya çıkmıştır amaşark meselesinin başlangıcı Türk-Hun ordularının Avrupa'yı fetihleri, Roma'nın ikiye ayrılması dönemine kadar götürülebilir. O çağa kadar Avrupa, karanlık bir âlem içerisinde, özellikle kilise ve feodal idarelerin etrafında oluşan güç birliktelikleri şeklinde, insanların köle misali yaşamaya zorlandığı bir ortamda idi. Türklerin gelmesiyle kurulu düzen ve çıkar ilişkilerinin tepe taklak olduğu gerçektir. Bu yüzden Avrupalılar kendisine yabancı, çok dinamik ve bütün işlerini bozan bu millete karşı nefret duymuşlar; Avrupa Kıtasına ayak bastıkları günden itibaren Türkleri geldikleri yere geri göndermek için elbirliği yapmışlardır. Dolayısıyla Şark Meselsi bazılarının dediği gibi İslam-Hıristiyan çatışması değil, belki de İslam nazarında Türk-Avrupa savaşıdır."(Yağmur, 2010: 352-357) Genel kanaatlerin Türk _Avrupa savaşı olduğu yönündeki anlayışlara bir yenisi de Kemal Beydili, tarafından getirilmektedir."Avrupa tarihi içinde önemli yer tutan ve Türklerin Avrupa'dan atılması şeklinde tanımlanan Şark meselesi yabancı dillerde yerleşmiş bir terim olarak geniş çağrışımlar oluşturur. Şark meselesi kavramının 19. yy Osmanlı zayıflamasının neticesinde toprakların paylaşılması anlamında miras kavgası şeklinde algılanması en doğru yaklaşım sayılmakla birlikte, genelde bunun kapsamınınTürklerin Anadolu'ya girişine kadar (1071) geriye götürülmesi söz konusu olmaktadır"(Beydili, 2010: 352-357) der.

Abdurrahman Küçük'te "Şark meselesi geçmişte Türk meselesi olarak anlaşılıyordu, günümüzde de Türk Meselesi olarak anlaşılmaktadır. Dünle bugün arasında değişen şey; sadece yöntemdeki farklılıktır. Yöntemi ne olursa olsun amaç; Türkleri geldikleri yere göndermekti."(Küçük, 2006: 227) Kimi yazarlarda olayın Türklerin Orta Asya'ya geri gönderilmesinin şark meselesinin sadece siyasi alanı olduğunu, konunun bununla sınırlı olmayıp, ekonomik ve kültürel alanını da ilgilendirmektedir derken klasik anlayışın dışında konunun üç aşamada incelenebileceğini "Türkleri Avrupa ve Anadolu topraklarından Kovma Dönemi (1815-1923), kültür emperyalizmi bombardımanı Dönemi (1923-1990) ve Yeni Azınlıklar Yaratma Dönemi(1990-) olup, sonuç olarak Şark Meselesi yöntem ve içerik değiştirerek, ancak hedef saptırmaksızın Türk toprakları ve bu topraklar üzerinde uygulanmaya devam etmektedir." (Veysi, 2006: 227)

Cevdet Küçük ise; “Avrupalı büyükdevletler, Osmanlı İmparatorluğunu iktisadi ve siyasi nüfuz ve hükmü altına almak veya sebepler ihdas ederek parçalamak ve Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin istiklalini temin etmek istemlerinden doğan tarihi meselenin tümünü şark Meselesi olarak tanımlayarak Seignobos’un tanım ve yaklaşımını benimsemektedir” Yine Bayram Kodaman ise “düvel-i muazzamanın Osmanlı devletine karşı bazen ayrı ayrı bazen de müştereken yürüttüğü ve takip ettiği dış politika ve diplomasisinin adı” (Erbaş, 2006: 227) olarak tanımlar

Şark Meselesi kavramının zaman ve tarihsellik olarak mutlak bir ölçekte yer almadığı birçok araştırmacı tarafından kabul edilmekte olup genelde bir 19. yüzyıl argümanı olarak ele alınmakla birlikte konunun doğu-batı, Hun-Avrupalı, Müslüman-Hıristiyan bağlamında ele alındığı fakat özeldde Türkleri Avrupa’dan atmaya yönelik projenin adı olduğu ve günümüzde de farklı versiyonları ile hayatıyetini devam ettirdiği yönünde yaygın bir kanaat hasil olmaktadır.

Osmanlının güç kaybettiği dönemlerde Avrupalı devletlerin özellikle 19. yüzyıl başlarından itibaren gayr-i Müslim azınlıkları manipüle ederek Osmanlı devletine karşı bağımsızlık istek ve söylemleri ile isyan ettirerek şark meselesindeki amaçlanan stratejileri hayata geçirmek için kullanmışlardır.

3. Millet Sistemi ve Azınlık Kavramı

Fetih hareketleriyle birlikte Türk-İslam coğrafyası çok geniş bir sahaya yayılmıştı. Bu saha içerisinde farklı etnik ve dini kimliğe mensup insanlarla bir arada yaşama stratejisi geliştirilmiş ve bu strateji başarıyla tatbik edilmiştir. Bunu gerçekleştirenken Kuran-ı Kerimdeki kıstaslar esas alınmıştır. “Bu kıstaslar zaman vemekâna göre değişiklikler göstererek, geliştirilerek Osmanlı Devletindeki *millet sistemi* adı verilen uygulamanın doğmasına yol açmıştır. Bu sistem Osmanlı devletinde bir arada yaşama tecrübesi konusunda zamanında pek çok ihtiyaca cevap vermiş, fakat bilhassa 18. yüzyıldan sonra batıda hızla gelişen fikri, sınai gelişmelerin etkisine, Osmanlı devletindeki statikliğın de eklenmesiyle yetersiz kalınmıştır. Bu yetersizlik batıların Doğu sorunu adını verdiği Osmanlı devletini nasıl ve neşekilde paylaşacağı meselesi ile birleşince ortaya Osmanlının iç işlerine müdahale etmenin en kestirme yolu olan azınlıklar meselesi çıkmıştır.” (Önder, 2004: 10)

3.1. Millet Sistemi

“Arapçada; ezberden yazdırmak, dikte etmek anlamındaki imlal kökünden türeyen millet, işitilen ve okutulan bir şeye dayanması, dikte edilmesi ve yazılması anlamında din karşılığında kullanılmış, ayrıca kelimeye izlenen, gidilen yol manası verilmiştir.” (DİA, 2005: 64)

“Gazali; İnsanın varlığını sürdürebilmesi için belirli, adil ve toplayıcı bir esasa dayanan, karşılıklı yardımlaşma ve himaye ile davranış ve ilişkilerin iyi ve doğru olacağı bir toplum içinde yaşamaya muhtaç olduğunu ve bu toplumu oluşturmakefiyetine de millet ve şariat denildiğini, Şehristani ise insanların gerek hayatlarını sürdürmek ve gerek ahrete hazırlanmak için birlikte yaşamaya ihtiyaç

duyduklarını, bu sosyal yapının yardımlaşmayı ve birbirini himaye etmeyi sağlayacak biçimde oluşması gerektiğini, birlikteliğin bu şekilde teşekkülüne de millet denildiğini belirtir.” (DİA, 2005: 64)

İlber Ortaylı millet kavramının bugünkü manası içinde kullanılmayıp “Arapça’da millet community-communitas anlamında dini topluluğu karşılayan bir terim, etnik grup karşılığı kavim olabileceğini söyler.” (Ortaylı, 1985: 996) “Kuran-ı Kerim’de de on beş ayette millet kelimesi din anlamında kullanılmaktadır.” (Ortaylı, 1985: 996) İslam dini, ortaya çıktığı coğrafya itibarıyla değerlendirildiğimizde birçok farklı unsurun yaşadığı bölge olup, bu farklılıkları özümseyerek, bir arada yaşamayı mümkün kılacak, gerekli hukuki düzenlemeleri yaparak birtakım kıstaslar belirlemiştir. İslam hukukçuları öncelikle insanları Müslim-Gayr-i Müslim olarak ikili bir tasnife tabii tutar. Gayr-i Müslimler de Ehl-i Kitap olanlar ve Ehl-i kitap olmayanlar diye ayrıca bir sınıflamaya daha tabii tutulurlar. Ehl-i Kitap denilince kendilerine kitap verilen Yahudi ve Hıristiyanlar anlaşılır.

Osmanlıda millet kavramı ırki ve etnik bir toplumu değil, bir dine mensubiyet duygusu ile bağlı olan grubu tanımlamaktadır. Ulus; dil ve ırk aidiyetine dayanan bir olgudur. Osmanlıdaki millet ise din ve mezhep aidiyetine dayanır.

Osmanlı Devletinde millet sistemi içinde ele alınan grupların kanuni hakları, yükümlülükleri ve sınırlandırılmaları ile ilgili düzenlemelerin sadece İslam’daki zımnî politikalarına dayandırıldığını söyleyemeyiz. Gayr-i Müslimler ile ilgili düzenlemeler yapılırken İslam’ın hukuki gelenekleri, İslam devletinin uygulamaları, coğrafyanın gerçekleri ile tüm bu gerçekleri yorumlayan Osmanlı yöneticileri ve ulemanın yorumları Millet Sisteminin işleyişindeki politikaları belirlemiştir.”Osmanlı devleti, toplum üzerindeki yetkilerini, genel yönetim, güvenlik, adalet, nüfus, dini işler ve vakıf hizmetleri gibi temel fonksiyonları, din ve mezhep esasına dayalı millet teşkilatları eliyle yürütmek üzere gayrimüslim topluluklara bırakmıştı. Batıdaki komün idareleri ya da bugünkü deyişle belediye yönetimleri, yalnızca buldukları şehir ve kasabalarla sınırlı bir hizmet yetkisi ve sorumluluğuna sahip oldukları halde, Osmanlı cemaat yönetimleri, kendi cemaatlerinin işlerini tek bir merkezden idare etmek yetkisine sahip olmakla nüfuz ve hâkimiyetlerini tüm Osmanlı şehir ve kasabalarına hatta köylerine yaymışlardı.” (Eryılmaz, t. y. : 236) Millet sistemi”sosyo-kültürel ve hukuki planda çoğulcu bir modeldir. Çünkü devleti oluşturan toplum, din ve mezhep özelliklerine göre örgütlenerek idari-siyasi sistem içinde yer almaktadır. Her inanç grubu, hükmi şahsiyet olarak kabul edilmiştir. Toplumdaki dini farklılık, idari-siyasi sisteme yansımıştır. Söz konusu dini itikadı gruplar kendi seçtikleri liderleri vasıtasıyla devlet organizasyonunda temsil edilmektedir. Bu gruplar, Osmanlı merkez ve taşra yönetimin doğrudan müdahalesinden uzak çok geniş sivil alanlara sahiptiler. Ayrı yasaları, müstakil eğitim, kültür, sağlık ve sosyal güvenlik kurumları, homojen mahalle hayatı ve idaresi bu sivil adımların genişliğini gösteren bazı örneklerdir.” (Eryılmaz, 1996: 220)

Tüm bu olumlu bakış açılarına ve yönlerine rağmen Millet sisteminin Osmanlı Devletinin parçalanma sürecine olan etkilerinin de yadsınamaz boyutta olduğunu kabul eden görüşler de mevcuttur. “Millet sisteminin farklılığı ve çeşitliliği

yok etmek değil, korumak istediği için, kültürel yönden çeşitlilik içinde bütünlük amaçlamak için oluşturulmuş olmasına rağmen, gayrimüslim toplulukların kendi farklılıkları üzerinde yükselen bir milliyetçiliğe ve ulus-devlet sürecine giden yolu açmış olduğu, fakat bu sistem ile gayrimüslimlerin Osmanlı toplumuna entegre edilmesi amaçlanmışken, yaşanan süreç sonunda bu toplumların ayrılıkçı hareketlerini kolaylaştıran bir unsur haline gelmiş” (Turgay, 2001: 161) oldukları da ifade edilmektedir.

Osmanlı Devletinin geleneksel hoşgörü politikasının, gayri Müslimlere yaklaşımının İslam hukuk geleneği ile devletin kendi iç dinamiklerini harmanlaması sonucu olduğu, 19. yüzyılda ise Osmanlı vatandaşlığı kavramı ile ulus-üstü yaklaşımın yaratılmak istendiği, fakat sistemin devletin dağılışını hızlandıran etkenleri çok daha seri bir şekilde devreye soktuğu gerçeği millet sisteminin diğer yönünü oluşturmaktadır.

Şark meselesini ele aldığımız bu makalede meselenin Osmanlı millet sistemi içinde yer alan azınlıklar nezdindeki önemine geçmeden önce azınlık kavramının ne olduğu üzerinde kısaca durarak konuya açıklık getirmeye çalışalım.

3.2. Azınlıklar

Azınlık kavramı bir 20. yüzyıl argümanı olarak karşımıza çıksa da insanların toplu halde yaşadıkları dönemlerden itibaren görülen bir kavram olduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır.”tarihi gelişim içinde azınlık kavramı milletlerarası ilişkiler bakımından önemli bir kavram haline gelmiş ve gerek hukuki açıdan, gerek sosyo-politik açıdan çok çeşitli yorumlara tabi tutulmuştur. Zaman içinde teorik tanımlarla birlikte çeşitli anlaşma ve yazılı hukuki siyasi metinlerle kavrama çok çeşitli anlamlar yüklenmiştir.” (Güler, 2004: 21)

Azınlık kavramının “ulus devletlerin ortaya çıkması ile birlikte devletin kendi öznesi olarak tanımladığı “ulu” bütünü dısında kalan etnik, dilsel, dinsel veya kültürel gruplar (Antropoloji Sözlüğü: 107) olarak tanımlanır. Modern dönemlerde ortaya çıkmış bir olgu olarak değerlendirilen azınlık kavramını daha da eskilere götürdüğümüzde daha ziyade dini farklılıkların hukuki manadaki ayrılıklarla bir tutulduğu gibi bir yargıya sahip olabiliriz.”Azınlık sorununa kaynaklık eden gelişmeler, 19. yüzyıldan itibaren genelde Osmanlı imparatorluğu topraklarına, özelde de Balkanlara şamildi” Antropoloji Sözlüğü: 110)

Azınlık kavramı ile ilgili bir diğer görüş de “topluluk içerisinde kültürel ve fiziksel özellikler açısından diğerlerinden farklı olan, farklılıklarından dolayı, eşit muameleye tabi tutulmayan bu yüzden de ortak farklılıkları özümseyen grupları azınlık” (Sonyel, 1993: 1) olarak tanımlayan görüştür.

Azınlık kavramı Avrupa hukukuna yeni girmiş olan bir kavram olup, yeni tasniflerle geliştirilmeye çalışılan bir kavramdır. Toplumun çoğunluk olan kesimlerine göre daha az özgürlüklere sahip gruplar olarak nitelendirilebilirler.

Osmanlı da millet sisteminin ve beraberinde getirdiği gayri Müslim dini azınlık kavramının dönemin şartları içinde ve diğer toplumlarla mukayese edilerek ele

alındığında çok daha hümaniter bakış açıları ile hayatlarını idame ettirdiklerini söyleyebiliriz. Tüm bu olumlu duruma rağmen şark meselesi kapsamında batılı devletler tarafından bağımsızlık talepleriyle isyan eden Osmanlı teb'ası bir takım azınlıkları "himaye" adı altında desteklenmesi, kışkırtılması şeklindeki politikalar da Osmanlı devletinin yıkılmasında etkili olmuştur. "Nitekim Osmanlı İmparatorluğu toplum yapısı itibarıyla, kozmopolit bir bünyeye sahip olup azınlıklar, cemaatler halinde teşkilatlandırılmıştır. Her cemaate din, mezhep ve kültür imtiyazları tanındığı gibi, medeni haklar bakımından da, temsilcileri vasıtasıyla devletle işleyişleri düzenlenmekteydi. Osmanlı Devleti'nde bu suretle içtimai düzeni meydana getiren veya bu şekildeki cemaatlerin örgütlenmesi "Millet Sistemi" şeklinde gerçekleşmiştir. Başka bir ifade ile Osmanlı tebaası içindeki Gayrimüslim halkın hak ve görevleri "Millet Sistemi" kapsamı içinde belirtilmiştir. Osmanlı Devleti içindeki Gayrimüslim unsurlar özel bir statüye sahip idiler. Türk anlayış ve hoşgörüsünün yaratmış olduğu ortamdaki istifade ile azınlıklar tüm dinî, kültürel, millî, gelenek ve göreneklerini muhafaza edebilmişlerdir. Dinî liderlerinin birleştirici özellikleri, Osmanlı'nın sağlamış olduğu güvenlik onlar için cemaatleşmenin zirve noktasına çıkmasını hazırlamıştır. Buradaki "millet" yapısı bugünkü anlamdaki etnik bir yapı olmayıp, dinî kıstaslar esas alınmak suretiyle bir araya gelmiş cemaatler kastedilmektedir. Yani Osmanlı Devleti'nde yöneten ve yönetilen arasında memnuniyet esasına göre kurulmuş bir düzen vardı. Bu düzen Şark Meselesinin doğurduğu politikalar yüzünden 19. yy. dan itibaren bozulmaya ve her cemaatin "etnik" temele dayalı bir milliyetçilik peşinde koşmasına sebep olmuştur." (Yalçın, 2015)

4. Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Şark Meselesi ve Mesele Karşısında Alınan Tedbirler

17. yüzyıl sonlarından itibaren zayıflamaya başlayan Osmanlı devleti güç kaybetmeye başlamış, Osmanlı devletinin toprakları, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Fransa'nın menfaatlerinin çatıştığı odak noktasına dönmüştür. Sahip olduğu jeo-stratejik konum, Osmanlı Devletine batılı devletler nezdinde kolonyal amaçlarına hizmet edecek başat rol biçmekte ve politikalarının bu doğrultuda şekillenmesine kaynaklık etmektedir.

"19. yüzyıla Osmanlı'ın en uzun yüzyılı denmesi boşuna değildir. Devlet bu yüzyıl boyunca bir yandan ayrılıkçı hareketlerle beyhude yere uğraşmış, bir yandan şark meselesini kendilerince halletmek isteyen güçlerle mücadele etmiş, bir yandan da varlığını devam ettirebilmek için toplum hayatını her seviyede etkileyebilecek düzenlemelere girişmiştir. Tüm bu düzenlemelere rağmen kaçınılmaz son engellenmemiştir. Osmanlı Devleti, çok geniş bir coğrafyada farklı etnik ve dini grupların yaşadığı büyük bir siyasal güçtü. Bu konumunu on dokuzuncu yüzyıla geldiğimizde kaybeden Osmanlı Devleti, endüstri çağına ayak uyduramamış, tarımsal sistemi çökmüş ve sömürgeleşmenin önünde engel teşkil etmesinden dolayı, batılı devletlerin üzerinde odaklaştıkları düşman haline gelmişti. Batılı devletler ortak düşmanlarını ekarte edebilmek için devletin içindeki etnik ve dinsel azınlıkları

devlet aleyhine kışkırtarak yeni bağımsız devletler oluşturmak ve bu sayede Osmanlı Devleti'ni küçülterek zamanla tasfiye etmek amacına yönelmişlerdi. Tüm bu yaşananlar süresince Osmanlı Devleti; çözüme ve çöküş sürecine girmiş, güçten düşmüş, ekonomik krizle yüz yüze gelmişti. Bütün bu olumsuzluklar topluma da yansımış ve toplumda bir umutsuzluk hasıl olmuştu. İşte bu umutsuzluk atmosferi içerisinde “Devleti dağılma ve çöküş sürecinden çıkarıp kurtarmak umuduyla ilan edilen” (Okumuş, 1999: 228) Tanzimat Fermanı bir kurtuluş umudu olmuştur. EricFromn'un da ifadelerinde yer aldığı gibi “umut, daha büyük bir canlılık, duyarlılık ve rasyonalite sağlamak amacıyla gerçekleştirilmek istenen her sosyal değişimin belirleyici unsurudur.” (Okumuş, 1999: 228)

Kurtuluş umudunun psikolojisini yönlendirerek etkileyen unsurlardan birisi Avrupalı Devletlerin baskısı meselesidir. Tanzimat Fermanını kendi istek ve arzuları çerçevesinde hazırlatan devletler fermanının hazırlanmasında yoğun diplomatik baskı uygulamışlardır. Tanzimat Fermanının hazırlanmasının psikolojik arka planında Batılıların fikirleri, Aydınlanma felsefesi ve Fransız Devrimi olup bu fikirlerin etki sahası içinde olan modernist Osmanlı aydınları ve bürokratları benimsedikleri bu fikirleri icra etmek için uygun bir ortam bulmuşlardı. Osmanlı Devleti'nde “on yedinci asırdan itibaren biri ıslahat diğeri muhafazakarlık olmak üzere iki fikir ve temayül tebarüz etmeye başlamış olup, Devletin harici vaziyeti ve Avrupalı Devletlerle olan münasebetlere göre yani sulh ve harp, duraklama veya mağlubiyet durumlarına göre birinci veya ikinci temayülün kuvvetlenmesi” (Tanzimat- I, 1999: 2) söz konusu olmuştur.

On dokuzuncu yüzyılda batılı devletlerin kışkırtması ile başlayan milliyet isyanları, bağımsızlık teşebbüsleri, Mısır Meselesinin Batılı Devletlerin müdahalesi ile çözülebilmesi, İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi gibi mevcut durumu aleyhimize çeviren hadiseler zinciri, Osmanlı Devleti'ni de Avrupalı Devletlerin istek ve arzularının ön plana çıkarıldığı, klasik dönemin oluşumlarını sarsacak reformların gerçekleştirildiği ıslahat projelerine yerini bırakmıştır. Immanuel Wallerstein'a göre politik istekler kültürel kisveler içinde ön plana çıkarılmaktadır. “Kültüre duyulan alaka, mevcut sistemden çıkış yollarının başarısızlığa uğramış gözükken, klasik çareler vasıtasıyla, olanlardan başka çıkış yollarının araştırılmasını temsil etmektedir. Bu bakımdan siyasi faaliyeti besleyip ona güç vermektedir.” (İlhan, 2004: 156)

Bu bağlamda değerlendirdiğimizde idari, hukuki, mali ve sosyal alanda radikal bir değişim paketi olan Tanzimat Fermanı'nda Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliği meselesi Tanzimat'ın genel amacı ve ana fikri olup, fermana eşitlikle ilgili esasların “Osmanlı Devletinin aydınlanmacı tesirlerle kaynaşan Müslüman olmayan tebaasının ve batı devletlerinin gönlünün hoş edilmesi” (Okumuş, 1999: 246) meselesi olduğu ve bu meselenin peşini bırakmayan batılı devletlerin gayrimüslimlerle ilgili daha fazla haklar istemesinin ve dolayısıyla demokrasi, insan hakları ve eşitlik adına yapılan insani isteklerin siyasi arenadaki legalizasyonudur. Tanzimat Fermanı Müslim gayrimüslim eşitliği ilkesini temel olarak ele almıştır. Tanzimat Fermanından önce Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıklar İslam

hukukuna göre etnik kökenleri dikkate alınmadan, mensup oldukları din veya mezhep esasına göre gruplandırılmışlardır. Fatih'ten itibaren de Arapça din veya mezhep anlamına gelen millet kavramı kullanılmıştır, İslam milleti, Rum milleti, Yahudi Milleti. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesi dönemde “Müslümanlara İslam hukuku ve örfi hukuk kuralları uygulanırken, azınlıklar özel hukuk alanında kişi, aile, miras, borçlar, ticaret hukuku) mensup oldukları toplulukların dini ve sosyal yaşama ilişkin kurallarına, kamu hukukunda ise Müslüman olmayanlar için koyduğu kurallara tabi tutuluyorlardı. Yani azınlık ve çoğunluk farklı hukuk kurallarına buyruktular. Bunun nedeni devletin teokratik temellere dayanmasıydı.”(Bozkurt: 51)

Klasik dönemde Osmanlı Devleti meşruiyetini dinden sağlamaktaydı. Dinin meşrulaştırıcı özelliğine binaen, Osmanlı azınlıklarına bazı sosyal ve hukuki kısıtlamalar getirilirken, vicdan hürriyetleri konusunda son derece rahattılar. “Dini binalarına, mezarlıklarına, vakıflarına karışılmazdı. İbadet hürriyetlerine ise Müslümanları rahatsız etmemeleri için çan çalma yasağı gibi bazı kısıtlamalar konmuştu.” (Bozkurt: 51)

Hukuki alandaki kısıtlamaları ise kamu hizmetlerine alınmama, Müslümanlar aleyhine tanıklık edememeleri, Müslüman kadınlarla evlenme yasağı ile farklı dinden olanların birbirlerine mirasçı olamamaları kuralı vardı. “ Ceza hukuku alanında ise, azınlıklar açısından Müslümanlarla tam bir eşitlik söz konusudur. Üstelik Osmanlı ceza hukukunda, İslam hukukunda olmayan ilginç bir kuralla karşılaşırız: suç işleyen bir gayrimüslime aynı suçu işleyen Müslümana verilen cezanın yarısı verilmektedir.” (Bozkurt: 51)

Osmanlı Devleti'nde azınlıklar, birey olarak değil, cemaat olarak muhatap alınmışlardır. Bu amaçla her milletin başında kendi cemaatlerince seçilen, devletçe onaylanan birer dini şef bulunurdu. “Çünkü milletlerin başları kendi ibadethanelerinin örgütlenmesi çerçevesinde en üst noktada devletin onayına bağlı idi. Dolayısıyla yönetimce, kendine bağlı bireyler değil, kendine bağlı cemaatlerin olması daha uygundu. Nitekim, Osmanlı yönetimi gayrimüslimleri cizye vergisi dışında hiçbir şekilde birey olarak muhatap almamış, cemaat-millet olarak muhatap almıştır. Toplumsal organizasyonun temelini oluşturan bu cemaat milletler arasında geçiş yapmak kesinlikle yasaktı. Millet yöneticileri, önceleri cemaatin kendi dinsel lideri idi. Bu dini liderler genellikle ömür boyu bu makamda otururlar, devlete ihanet etmedikçe veya kendi topluluklarının kurallarına aykırı davranmadıkça görevden alınmazlardı. Topluluğun mallarını, eğitim işlerini yönetir, cemaatin özel hukuk işlerini çözümlerdi.”(Adıyeke, 1999: 256-257)

“Cemaat şefleri dini, mali, hukuki işlerde gerekli giderleri karşılamak üzere cemaatlerinden vergi toplarlardı. Bu konuda aşırıya kaçmamaları ise devletçe denetlenirdi.” (Bozkurt: 52) Hatta denetleme mekanizmalarında cemaatin iç hukukuna müdahil olma konusunda kesin tavırlı olunmadığı için eleştiri getirilebileceğini bakın Stanford Shaw nasıl dile getirmektedir. “Osmanlılar, eğer Müslüman olmayanlar üzerinde kötü yönetimle suçlanacaklarsa bu onların doğrudan uyguladıkları baskı ve zorbalık nedeniyle değil, yalnızca özerk milletlerin içişlerine bu

tür zorbalık dönemlerinde müdahale ederek bunları önleyememeleri yüzünden olabilir.” (Shaw, 1985: 1002) demektir.

Yine azınlıkların özel hukuka ilişkin meselelerinden doğan davaları patrikhanelerde kurulan cemaat vakıfları görür ve gereği Osmanlı Devleti'nin icra memurlarınca yerine getirilirdi. “Tanzimat öncesi dönemde geçerli olan bu kurallar, Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılında ilanı ile değişime uğramış ve din kıstasına dayanan millet sistemi kaldırılarak, yerine Osmanlı vatandaşı kavramı konmuş; hukuki statü farklılıklarına son verilerek, azınlıklar için ön görülmüş ve uygulanmakta olan tüm sosyal ve hukuki kısıtlamaların kaldırılması amaçlanmıştır. Bu fermanla teokratik Osmanlı Devleti'nde din kavramı hukuk için bir kıstas olmaktan çıkarılıyor, Osmanlı topraklarında yaşayan herkesin fark gözetilmeksizin aynı hak ve güvencelerden yararlanacakları, aynı mükellefiyetlere tabii olacakları ilk kez bir pozitif hukuk kuralı olarak saptanıyordu. Yani tek, ortak bir hukuk sisteminin, azınlık çoğunluk ayırımı yapılmaksızın, Osmanlı topraklarında yaşayan herkese uygulanması amaçlanıyordu. Bu amaçla batıdan kanunlar alınarak kamu hizmetine girme yasağı kaldırıldı. Eyalet ve sancak merkezlerinde kurulan meclislerde Müslümanlarla eşit sayıda azınlık temsilcisi bulundurulmaya çalışıldı. (Bozkurt: 52) İdari meclislerin yanında “Tanzimat reformcuları Avrupalılarca kabul edilebilir, yasal prosedüre uygun Osmanlı kanunları yapmak için geleneksel İslam kanunlarını modernize etmeye başladılar. Bu amaçla ticaret, denizcilik, ceza ve medeni hukukla ilgili” (Sonyel: 152) kanunları uygulamak üzere kurdukları nizamiye mahkemelerinde azınlık üyeler yer alırken, ülkede (Bozkurt: 52; Shaw, 1985: 1002; Bozkurt: 52, Salah Sonyel: 152) uygulanacak kanun ve tüzük tasarılarını hazırlayacak Şuray-ı Devlet'e de azınlık temsilcileri alınarak yasama işlerine katılmaları sağlandı. Bu mahkemelerin kurulması ve mevcut kanunların yapılarak uygulanması ise tamamen ulemanın kontrolü dışında gerçekleştiriliyordu. Mevcut kanunlardaki değişimler ışığında, azınlıklar artık askeri okullar dâhil, tüm okullara kabul ediliyor, cizye ve haraç adı altında İslam hukuku prensiplerine göre tahsil edilen vergilerin alınmasını öngören şer'i kurallar kaldırılıyordu. Tanzimat Fermanı ile millet kavramı anlayışı Osmanlılık fikrine dönüştü. Klasik dönemdeki hakim millet anlayışından bütün gayrimüslimlerin siyasi bakımdan Müslümanlarla eşit hale geldiği bir anlayış döneme damgasını vurdu. Türk demokrasi tarihinin önemli mihenk taşlarından birini oluşturan Tanzimat düşüncesi, eşitlik prensibini öne çıkararak Türk hümanizması olarak lanse edilmiş, Enderuni görüşün tesiri altındadır. “Demokrasi, parlamentarist rejim, kültür, değerler sistemi, batının tarihsel gelişiminin, hatta Weber'in yerinde teşhisiyle Protestan ahlakının ürünüdür. Türk demokrasisi ve parlamentarist modelinin tıpkı ekonomisi gibi bir manevi yapısı, zihniyeti (ideolojisi) yoktur.” (Türkdoğan, 1999: 275)

Bu zihniyet değişimi içinde radikal değişiklikler içeren Tanzimat düzenlemelerinde (1839-1876) 1839'da şeriaten söz edilirken 1856'da şeriat kavramından söz edilmemiştir. Islahat fermanı yabancı devletlerin hazırladığı, Bab-ı Ali'nin kabul etmek zorunda kaldığı düzenlemeler olup, bu fermanı gayrimüslimler kendilerini yönetilen statüsünden kurtaran berat olarak gördüler.”Islahat Fermanı ile cemaat şeflerinin yetkilerinin sadece dini olduğu belirtilerek dünyevi yetkileri ellerinden

alındı. Cemaatlerinin yönetimi din adamlarından ve laik kişilerden oluşan meclislere bırakıldı. Böylece azınlıklara, dini şeflerinin yüzyıllardır süren, bazen keyfiliğe varan kesin otoritesinden sıyrılarak, kendi cemaatlerinin yönetimine katılma hakkı verildi. Bu fermanın çıkartılmasındaki amaç azınlıkları Müslümanlarla hak ve görevlerde eşit kılmaktı.” (Bozkurt: 53)

Eşitlik prensibi cizyenin kaldırılarak gayrimüslimlerinde askere alınması prensibini beraberinde getirdiği için hiç memnun olmadılar. Ruhani reisler ise eski ayrıcalıklarının ve dünyevi yetkilerinin ellerinden alınmasından son derece rahatsızlık duydular. Ayrıca her cemaatin eşit sayılacağı hükmüne de en çok Rumlar tepki gösterdiler. Çünkü Rumlar gayrimüslim gruplar içinde en imtiyazlı olan gruptu. Bu yüzden Rumlar Yahudilerle aynı tutulmalarına karşı tepkilerini “Biz İslam’ın üstünlüğüne razı idik.” sözleri ile yeni düzene karşı tepkilerini dile getirmişlerdir. İslahat fermanı ile ortaya çıkartılan hukuki düzenlemeler, her grubun kendi dini hukuklarını uygulamaya devam etmesi yüzünden kaotik bir sürece girmişti. “1864 Tabiiyet Nizamnamesi’nden 1876 Anayasası’na kadar, çıkartılan tüm hukuki düzenlemelerde Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes, hangi din ve mezhepten olursa olsun, istisnasız Osmanlı tabir olunur denilerek uyruklu kavramı ve uyruklu arasında fark gözetilmediği vurgulanıyor, bir yandan da azınlıkların iç yönetimlerini düzenleyecek nizamnameler çıkartılıyordu. Her milletin kendi komisyonlarınınca hazırlanan bu nizamnameler Bab-ı Ali tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.” (Bozkurt: 53)

Nizamnameler milletlerin iç yönetiminde Adem-i Merkezîyetçiliğe ağırlık veren bir yaklaşımla yazılmış olup, Rum Patrikliği Nizamnamesi 1861’de, Ermeni Nizamnamesi 1863’te, Yahudi Nizamnamesi 1865’te, Amerika, İngiltere ve Almanya’nın etkisiyle 1850’de millet olarak tanınan Protestan Nizamnamesi ise 1878’de kabul edildi. Bu nizamnameler ile Osmanlı azınlıkları ayrıcalıklı gruplar olma özelliklerini sürdürürken, batılı devletlerde, onların bağımsızlıklarına giden yollardaki bütün engelleri kaldırma yolunda büyük çaba harcayarak, Osmanlı Azınlık Hukuku’na ve politikasına sürekli müdahale ettiler. Azınlıklar da bu ilgiyi ustaca kullandılar. Ayrıca gayrimüslimlerin eşitlik taleplerine cevap verebilmek amacıyla 1864’te yayımlanan Vilayet Nizamnamesi’nde, vilayet, sancak, kaza ve köy şeklinde idari birimlere ayrılan bölgelerdeki idare meclislerinde Müslümanlarla birlikte gayr-i Müslim temsilcilerinde katılması kararlaştırıldı. Bütün bu reformist politikalara rağmen azınlıkların istekleri bitmemiş, batılı devletlerin Şark Meselesi etrafında şekillenen politik ihtiraslarının devamı olarak reform istekleri sürdürülmüştür. Bununla da yetinmeyen batılı ülkeler “Osmanlı Devleti’nin yabancılara kapitülasyonlarla tanımış olduğu hakları berat adı verilen belgelerle her yıl yüz binlerce Osmanlı azınlığına da tanıyarak, milyonlarca kişinin Osmanlı kanunlarına tabii olmaktan çıkartılmasına” (Bozkurt: 54) neden oldular. Bu kanunlara tabii olmadan yaşamaya başlayan gayri Müslimler askerlik yapmadılar, vergi vermediler, işledikleri adi ve siyasi suçlardan sorumlu tutulmadılar. Kısaca gayrimüslimlere tanınan eşitlik, Müslüman grupların sırtına büyük bir kambur olarak eklenirken, onlar giderek zenginleştiler, sorumsuzca davranmaya başladılar ve birlikte yaşadıkları komşularını gözlerini kırpmadan vurdular. Tanzimat düzenle-

meleri ile getirilen hukuktaki çeşitlilik, birbirinden çok farklı kökenlere dayanan mahkemelerin görevlerini yaparken yetki-görev çatışması yaşanmış ve böylece Tanzimat'ın getirdiği eşitlik ilkesi, devleti içinden çıkılması zor bir döneme sokmuştur. Tüm bu gelişmelerin dışında önümüze koyulan bu tabloya baktığımızda 19. yy başlarında belirmeye başlayan milli cereyanlarında dönemsellik itibariyle eşitlik, bütünleşme gibi unsurlarla taban tabana zıt temayülleri de beraberinde getirdiğini görmekteyiz. Büyük dinlerin dahi milli bir hareketi uyandırmaya çalıştığı görülüyordu. “ Hatta ilk zamanlar Hıristiyan olan reaya arasında bile, milli ideolojiler yüzünden ihtilaflar çıkmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yalnız iktisadi faaliyet ile iktifa eden Musevileri bir tarafa bırakırsak, geri kalan Hıristiyan ve Müslüman unsurlar, kendi aralarında olsun vahdet arz etmekten gittikçe uzaklaştılar. Aynı din içindeki mezhep ihtilafları keskinleşiyordu. Hariçten gelen emperyalist tesirlerden her biri, bu mezheplerden birine desteklik ediyordu. İngilizler Protestanları, Fransızlar Katolikleri himaye altına alıyorlardı. Ortodokslar arasında Rumluk, Bulgarlık endişeleriyle ihtilaflar çıktı. 1850'den sonra Türkiye Ortodokslarını Rumlaştırma cereyanı başladığı zaman Babı Ali Bulgarların şikâyetlerini dinliyordu.”(Tanzimat-II, 1999: 631)

On dokuzuncu yüzyılda emperyalist batılı devletlerin birbirlerine karşı gösterdikleri siyasi manevralarda en büyük saha çalışması, destek verdikleri Osmanlı Azınlıkları üzerinden yapılıyordu. Farklı mezhepleri savunan batılı devletlerin bu tutumu Osmanlı Devletini kısa bir süre de olsa devletin siyasi yapısının devamına dayanak teşkil etmişti.

Sonuç

“Şark Meselesi”başlangıç itibariyle batının kendi dışında ve kendinden farklı gördüğü, algıladığı ve anlamlandırdığı, kendine yönelik bir tehdit unsuru olarak değerlendirildiği doğuya yönelik politikalarının bütünü olarak, tamamen politik zeminde üretilmiş “ötekini adlandırma”sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batı toplumunun kendini tanımladığı kimlik, ötekini yaratmadakıbaşarıdır. Bu başarıda doğu-batı karşıtlığını oluşturan mental yapının tarihsel arka planında Avrupa Hunları, ilerleyen dönemlerde de Müslüman Türkler gelmektedir. Bir 19. Yüzyıl argümanı olarak literatüre giren Şark Meselesi birçok görüşe göre sadece o döneme ait bir argüman olmayıp menşei itibariyle çok daha eski tarihlere indirilebilmektedir. Avrupa'nın güç kazanarak emperyalpolitikaları için bulunmaz bir coğrafyayı yani Osmanlı coğrafyasını hegemonik güçlerini idame ettirebildikleri bir bölgeye dönüştürmeyi hedeflemişlerdir.

Bu amaçla Osmanlı devletinde yaşayan, millet sisteminin sağladığı tüm olumlu şartlara rağmen, batılı devletlerin manipülasyonları ile bağımsızlık söylem ve eylemlerine girişen azınlık grupları, 19. yüzyılı Osmanlı Devleti için en uzun yüzyıla dönüştüren yapıda etkin rol oynamışlardır. Şark Meselesini kendi lehine neticelendiren İngiltere Osmanlı Devletinin en büyük hammadde kaynaklarının olduğu yerleri eline geçirmiş, Osmanlı Devleti ise bu kaotik durumu bir dizi reformist politikalarla en az hasarla atlattığına çalışmasına rağmen 93 Harbi, Trablusgarp ve

Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı ile ciddi toprak kayıplarına uğramıştır. Kurtuluş Savaşı ve Lozan Barış Antlaşması ile her ne kadar Şark meselesi kapandı desek de meselenin bir batı dış politikası olduğu ve farklı versiyonları ile karşımıza çıkmaya devam ettiği özellikle yeni azınlık yaratma çabaları ile Doğu'da Kürt sorunu ve yeni etnisiteler yaratılma çabaları vs. gibi oluşumlara çanak tutulmakta, Ortadoğu'daki istikrasız yapının asıl hedefinin yine Türkiye olduğu birçok araştırmacı tarafından ifade edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Küçük; "Şark Meselesinin Amacı Türkleri Orta Asya'ya Göndermektir.", Türk Yurdu Dergisi, Temmuz 2006, Yıl 1995, Sayı: 227.
- Albert Sorel, La Question d'Orient, Paris (Meseley-i Şarkiyeye), 1911, terc: Yusuf Ziya İstanbul, 1889.
- Ali Güler, Sorun Olan Avrupa Birliği, Ankara, Berikan Yayınları, 2004.
- Alper İplikçi, Kolonyalizm ve emperyalizm Üzerine Bir Değerlendirme, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Aralık 2017, C: IV, Sayı: 21.
- Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Gayr-i Müslim Tebaanın Yönetimi, II: Baskı, Risale Yayınları, İstanbul, 1996.
- Bilal Eryılmaz; "Osmanlı devletinde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", ed: Güler Eren, Osmanlı, C: 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Ejder Okumuş, Türkiye'nin Laikleşme Sürecinde Tanzimat, İstanbul, İnsan Yayınları, 1999.
- Emrullah Yalçın, Şark meselesi ve emperyalistlerin Türk Politikası, Toros üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler dergisi, C: II, Sayı: 4, 2015
- Emrullah Yalçın, Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası, Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: II, Sayı: 2, 2015.
- Emrullah Yalçın'dan İktibaslar;
- Ergün Yıldırım, "Tarihte Doğu-Batı Çatışması" Sosyoloji Yıllığı, İstanbul, Kitap 12, Kızıl Elma Yay, 2005, Herodot Tarihinde Doğuyu Okumak.
- Erol Göka, Murat Beyazyüz ve Fatih Volkan Yüksel, "Savaş Meydanlarından müzakere Dosyalarına", Türkiye Günlüğü, 2005, Sayı: 8.
- Ertan Eğribel, "Tarihte Doğu-Batı Çatışması", Sosyoloji Yıllığı, İstanbul, Kitap 12, Kızıl elma Yayınları, 2005.
- Gülnehal Bozkurt; Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/299/2784.pdf>, Erişim Tarihi: 13.07.2019, s. 51.
- İlber Ortaylı; Osmanlı imparatorluğunda Millet", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türk Ansiklopedisi, C 4, İstanbul, iletişim yayınları, 1985, s. 996
- Kemal Beydili; Şark Meselesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2010, Cilt: 38.
- M Macit Kenanoğlu; Osmanlı Millet Sistemi, İstanbul Klasik yayınları, I. Baskı, 2004, s33
- Musa Gümüş; Namık Kemal'e Göre Şark Meselesi ve Osmanlı Devletini Çöküşe Götüren Sorunlar, History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010.

- Nuri Adıyeke, “ Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayr-i Müslimlerin Yaşantılarına Dair”, ed: Güler Eren; Osmanlı, C: 4. , Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- Okumuş, Türkiye’nin Laikleşme Sürecinde Tanzimat, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Orhan Türkdoğan, Kemalist Sistem, İstanbul, Alfa Yayınları, I. Baskı, 1999.
- Önder Kaya, Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2004.
- Raif Karadağ, Şark Meselesi, İstanbul, Emre yay, III: Baskı, 2005.
- Sadettin Yağmur GÖMEÇ; Şark Meselesi Üzerine , türk tarihi ve Kültür araştırmaları
- Sadık Erbaş; Şark Meselesi ve Boğazlar Sorunu, Türk Yurdu Dergisi, 2006, Yıl 95, Sayı: 227.
- Salah Sonyel, MinoritiesandtheDestruction Of TheOttomanEmpire, TurkishHistoricalSociety, Printing House, Ankara, 1993, s1
- Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu, İstanbul, TCTA, C: 4, İletişim Yayınları, 1985.
- Suat İlhan, Türkiye’nin Zorlaşan Konumu, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2004.
- Tanzimat I. , MEB Araştırma- İnceleme Dizisi, “Tanzimat ve Amillerine Umumi Bakış”, İstanbul, 1999.
- Turgay Uzun; Osmanlı Devletinde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler, YTY Yayınları, Ankara, 2001.
- Türkiye diyanet Vakfı, İslamAnsiklopedisi, Millet Maddesi, C: 39, İstanbul, 2005.
- Veysi Akın; Şark Meselesi Türk Yurdu Dergisi; Temmuz 2006, Yıl 1995, Sayı: 227.
- Yusuf Akçura; Şark Meselesine Dair ve Eski Şuray-ı Ümmette Çıkan Makalelerimden, İstanbul, 1913, Hazırlayan: Erol Kılınç.

